УДК 378. 1

П. В. Кряжев

ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ПРОЦЕСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглядаються фактори впливу на модернізаційні процеси у вищій освіті. Аналізуються як зовнішні, так і внутрішні фактори, які безпосередньо обумовлюють силу модернізації та розвиток світової вищої школи. Визначено, що первинним фундаментальним фактором впливу є науково-технологічний прогрес, а вторинним – зміна ринків праці. Головний внутрішній фактор – прагнення ВНЗ збільшити власну автономію в умовах пошуку державною владою нових механізмів функціонування державного освітнього інспекторату.

Ключові слова: *вища освіта, університет, фактори впливу, науково-технологічний прогрес, модернізація, ринок праці, неоліберальна освітня реформа, автономія, методологічний індивідуалізм, децентралізація.*

В статье рассматриваются факторы влияния на модернизационные процессы в высшем образовании. Анализируются как внешние, так и внутренние факторы, которые непосредственно обуславливают силу модернизации и развитие мировой высшей школы. Определено, что первичным фундаментальным фактором влияния является научно-технологический прогресс, а вторичным – изменение рынка труда. Главный внутренний фактор – стремление ВУЗов увеличить собственную автономию в условиях поиска государственной властью новых механизмов функционирования государственного образовательного инспектората.

Ключевые слова: *высшее образование, университет, факторы влияния, научно-технологический прогресс, модернизация, рынок труда, неолиберальная образовательная реформа, автономия, методологический индивидуализм, децентрализация.*

In article influence factors on modernization processes in higher education are considered. The external and internal factors of influence on modernization and development of the world higher school are analyzed. It is defined that the first fundamental factor of influence is scientifical and technological progress, and the second factor is the change of labor market. The main internal factor is aspiration of the HEI to increase own autonomy in the conditions of search by the government of new mechanisms of functioning state educational inspectorate.

Key words: *higher school, university, factor of influence, scientifical and technological progress, modernization, labor market, neoliberal reform of education, autonomy, methodological individualism, decentralization. Singular decentralization Plural decentralizations*

В усіх значних працях українських науковців, які стосуються проблем вищої освіти, автори рідко обходять увагою умови сьогодення і найближчого майбутнього. Вони часто намагаються вказати і ті зовнішні та внутрішні впливи, які більшою чи меншою мірою визначають цілі і методи діяльності мережі вищих навчальних закладів [1; 5; 8]. Наприклад, екс-міністр освіти і науки В.Кремень так формулює головні особливості сьогодення:

“У всіх сферах життєдіяльності людини і суспільства дедалі більше утверджуються загальноцивілізаційні тенденції розвитку, характерні для XXI ст.

Передусім це тенденція зближення націй, народів, держав через створення спільного економічного, інформаційного, а зважаючи на вимоги Болонського процесу, й освітнього простору Європи.

Друга тенденція це перехід людства від індустріальних до науково-інформаційних технологій і формування суспільства знань, що висуває як основні пріоритети освіту і науку – сфери, які й забезпечують розвиток людини і суспільства” [8, с. 221–222].

На наш погляд, слід лише поміняти ці дві тенденції місцями, адже перша є наслідком другої, точніше, перша тенденція є результатом глибоких змін у технологіях виробництва, транспорту і зв’язку. Справді, перехід від індустріальних технологій до вищих технологій першої фази поступу до суспільства знань стався не за

© Кряжев П. В., 2012

наказом президентів чи генералів, а внаслідок накопичення фундаментальних знань у точних науках та винайдення на їх основі виробничих технологій, які видавалися цілковитою фантастикою у часи розквіту індустріальних держав.

Слід відзначити одну обставину, яка, на наш погляд, підкреслює суттєву відмінність сучасної стадії наукового забезпечення переходу до суспільства знань від переходу аграрних держав в індустріальну стадію (другої науково-технологічної революції від першої). Індустріальний спосіб виробництва спирався на удосконалення тих відкриттів і на реалізацію тих ідей, які висловили науковці мало не доісторичного періоду, зокрема, на використання енергії пари для створення обертального і поступального руху, дослідження світу електрики і магніту аж до рівня їх об'єднання в генераторах електричного струму тощо. "Царицею" наук стала теоретична і прикладна механіка, а світоглядні уявлення також спиралися, насамперед, на її досягнення – закони Архімеда, Галілея, Кеплера, Ньютона, Гука та ін.

Друга науково-технологічна революція виявилася принципово іншою – вона виникла і розвивалася далеко поза межами законів класичної фізики. Вже з кінця XIX ст. характерною особливістю поступу людства були "прориви" у несподівані і непередбачувані напрями, які кожного разу видавалися майже повним дивом. Наприклад, спроможність рентгенівських променів проникати крізь цілком суцільні тіла без помітного їх пошкодження виглядала неймовірним дивом.

Раціональне пояснення цих явищ було знайдене не відразу, а лише після накопичення того, що можна назвати "критичною кількістю відкриттів," – з певного моменту найпроникливіші з учених змогли спершу запропонувати гіпотетичні моделі, а пізніше підтвердити їх слушність додатковими експериментами.

Цей відступ у бік історії розвитку природничих наук і заснованих на них технологій був зроблений для того, щоб довести, що головним фактором зовнішнього впливу на модернізаційні процеси у вищій освіті став *науково-технологічний прогрес*. Абсолютна більшість інших зовнішніх чинників впливу на модернізаційні процеси у вищій освіті є безпосередніми похідними від технологічних проривів і стрибків.

Наприклад, із цього найголовнішого впливу виникає такий вторинний фактор як *зміна ринків праці*, що неминуче призводить через певний час до змін змісту і методів навчання, досить часто – модифікацію мережі закладів (наприклад, створення нових відділень і факультетів у ВНЗ). Стежити за змінами ринків праці досить складно з багатьох причин, зокрема, внаслідок швидкості інновацій і відсутності надійних засобів для постійного накопичення даних про всі потенційні робочі місця та кількість і характеристики робочої сили. До вказаного додається ще одна складність – зміни вимог до тих фахів, які зберігаються номінально, але змінюються сутнісно.

В умовах зростання попиту на нові професії на ринку праці це примусило колективи ВНЗ винайти багато нових дисциплін, курсів, циклів навчання, сертифікатів, дипломів, перейти від застосування надто тривалих програм і дисциплін до коротших, побудованих на модульному принципі та ін. Якщо раніше в Західній Європі поняття "вища освіта" та "університет" були майже тотожними, то зараз цього сказати не можна, оскільки кількість неуніверситетських закладів значно більша.

Індустріальний період еволюції людства позначений тим, що спершу у процесі болючого розпаду патріархально-селянського устрою більшість активного населення заповнила фабрики і заводи, обладнаних примітивними верстатами (щоправда, вони поступово вдосконалювалися), а тому "ознакою прогресу" певної країни науковці вважали відсоток робітників у ній. Деякі з них, наприклад, К. Маркс та його послідовники на цій основі намагалися переконати всіх: чим швидше вся повнота повноважень в організації та управлінні суспільства перейде до пролетаріату, тим буде краще. Як відомо, спроби втілити у життя цю ідею виявилися тим жахливіші, чим нижчим був культурний рівень тих народів, що стали жертвами подібних експериментів.

Паралельно з пролетаріатом індустріальний спосіб життєзабезпечення все більше готував працівників третинного сектору – спершу вчителів початкових і середніх шкіл, пізніше – викладачів ВНЗ і науковців, врешті, економістів, менеджерів, зв'язківців, обслугу різноманітних служб сервісу тощо. Процитуємо влучні свідчення російського соціолога, дійсного члена Російської академії освіти І.В. Бестужева-Лади:

"Важко повірити, що всього сто років тому в середньому у світі, щоб прогодувати одного

службовця, однаково кого – вчителя, лікаря, клерка, – необхідна була праця дев'яноста селян, які самі при цьому лишалися напівголодні. І ще десяток робітників-ремісників, яких годували ті ж селяни, постачав усю цю публіку промтоварами. При цьому переважна більшість робітників і значна частина службовців не могли вижити без такої ж, як у селян, присадибної ділянки з картоплею, овочами, коровами, курми й іншою флорою-фауною" [2].

Іншими словами, за даними Бестужева-Лади, співвідношення зайнятих у сільському господарстві, промисловості й "сервісі" (держапарат, освіта, медицина й т.д.) складало 90:9:1. Навіть у США, далеко не відсталій країні того часу, більшість становили фермерські родини. У Росії (точніше, вже в СРСР) не 100, а всього 70 років тому, напередодні тотального погрому сільського господарства в 1929 р., селян було більше 80%, тоді як робітників – не набагато більше 10%, а службовців – ледве понад 5%. [2].

Присвятивши більшу частину своєї праці критиці ринку праці в Росії (прикладом може бути такий його вислів: "Неможливо уявити собі чиновника бодай найнижчого рангу з зарплатою, що істотно менша за прожитковий мінімум, адже він уособлює державу. А от інженера, агронома, лікаря, вченого, художника, вчителя, офіцера – скільки завгодно. Бо вони лише ускладнюють життя чиновника, тобто держави"), автор переконливо доводить, що вже найближчим часом у розвинених країнах вказане співвідношення стане мало не зворотним. А от у майбутньому один фермер забезпечить їжею 99 осіб, з яких 9 можна віднести до "представників промисловості", а решту 90 – до невиробничого "третинного" сектору [2].

У цитованій праці Бестужева-Лади, як і у доробку більшості інших прогнозистів, є одне слабке місце: вони ігнорують можливий вплив на зміни ринку праці надвисоких технологій, які рано чи пізно – точно передбачати дати і зміст відкриттів неможливо – стануть реальністю. Це означає, що так само неможливо виконати прогноз потреб економік розвинених держав (почасти, й України чи Росії) у робочій силі за її фаховою приналежністю на період більший 10–20 років. Тим часом, саме стільки потрібно для того, щоб підготувати потрібних фахівців у мінімально необхідній кількості. Справді, зачароване коло: найбільш інтелектуальна частина сучасних соціумів, якою є освітня система, не в змозі здійснити стратегічний і точний прогноз власними силами.

Один з можливих варіантів вирішення цієї проблеми – зближення освітньо-наукового комплексу з виробництвом, що дасть змогу значно скоротити час підготовки фахівців з нових фахів. Лише злиття у спільне більшості зацікавлених у прогресі впливових сил може дати бажаний результат. Приклади подібних дій усім відомі – Силіконова долина у США, науково-промислові фірми на кшталт "Нокія" в інших державах та ін.

Відтак, ми довели два фундаментальні факти:

- прогрес технологій буде настільки потужним, що цілковито змінюватиметься спектр фахів і видів діяльності, адже, наприклад, штучне відтворення реакції фотосинтезу і правильне використання отриманих первинних продуктів зробить анахронізмом усе сільське, рибне і лісове господарство і забезпечить людей майже необмеженою кількістю їжі та інших важливих для нас щоденно продуктів, що складаються з органічних речовин;

- вища освіта вимушена буде для прискорення внесення змін у зміст і методи навчання відмовитися від ролі "школи кадрів" і всією своєю вершинною частиною (університети й інші ВНЗ вищого рівня) злитися з національними академіями наук і провідними підприємствами у комплексний конгломерат, завданням якого в суспільстві знань буде створення і використання саме таких знань, які забезпечать високу якість і безпеку життя всіх без винятку його громадян. Приклади подібного злиття в його початковій стадії ми знаходимо у Західній Європі – Фінляндії, Ірландії та інших країнах [4; 6].

Особливо вагомий вплив побажань населення на вибір профілю навчання. У часи існування в СРСР повного контролю над усіма засобами інформації можна було переконати більшість випускників середніх шкіл вступати, насамперед, на хімічні профілі (так сталося на межі 1970-х рр. [11]). Нині і в Росії, і в Україні пропагандистський вплив державних ЗМІ став мінімальним, а тому молодь масово вступає не на спеціальності "хімія", "фізика", а на профілі, які обіцяють підготувати майбутніх "бізнесменів і менеджерів".

Важливі прогностичні висновки можна зробити у тому разі, якщо порівняти показники "Прийом" і "Випуск". Коли вони приблизно однакові, то профіль зберігає стабільну привабливість для

Таблиця 1.

Рейтинг профілів підготовки за обсягом випуску – абсолютним і відносним (стосовно природничих наук) ВНЗ III–IV рівнів акредитації (2003/04 н.р.) в Україні

Профілі підготовки (галузі знань)	***Випуск (чол.)***	***Відносно "природничих наук"***
Економіка, комерція, підприємництво	141 998	8,748
Інженерні науки, технології	86 659	5,339
Освіта і виховання	46 287	2,852
Право	37 564	–
Гуманітарні науки	22 959	–
Природничі науки	16 232	1,000
Сільське господарство, лісництво, рибальство	10 879	–
Математика та інформатика	10 680	–
Медицина	10 302	–
Транспорт	8 049	–
Культура і мистецтво	7 234	–
Соціальні науки	7 090	–
Військові науки	3 873	–
Державне управління	1 912	–
Специфічні категорії	1 331	–
Архітектура	778	–

молоді, якщо ж один із них більший – молодь чи відмовляється навчатися на ньому чи навпаки намагається вступити за будь-яку ціну. До найбільш "прогресивних" профілів потрапляють усього три – економіка, право і соціальні науки. Найбільше скорочення стосується інженерних наук і технологій, що домінували у радянські часи.

Вказане явище лише посилилося за останні три-чотири роки. Наведемо, як доказ, таблицю 1., для побудови якої використані дані з праці В. Г. Кременя [8].

Таблиця 1. свідчить: перевага профілю "Економіка, комерція, підприємництво" над іншими стала якщо не тотальною, то дуже значною. Оцінка цієї ситуації досить різноманітна. Одні науковці активно критикують її як свідчення "очевидного перевиробництва" економістів, інші ж це заперечують, наголошуючи на тимчасовості переваги фахівців цього напряму і пояснюючи її тим, що в радянські часи економістів готували дуже мало, вважаючи, що з плануванням та управлінням упораються інженери і політичні працівники. Ліквідація подібного браку фахівців була неминучою з самого початку проголошення переходу суспільства від тоталітарного до демократично-ринкового управління.

Таким чином, тенденція відносного скорочення підготовки інженерів і технологів для підприємств індустріальних типів властива всім, у першу чергу, країнам Західної Європи ([3; 7] та ін.). Серед головних причин цього науковці підкреслюють відмову від екологічно шкідливих гірничо-видобувних і металургійних виробництв та перенесення їх у країни третього світу. Натомість, країни Західної Європи намагаються продукувати вироби нового покоління, які, подібно до мобільних телефонів, перенасичені високотехнологічними складовими частинами і відзначаються мінімальними розмірами і масою.

Серед внутрішніх суперечностей і факторів впливу на модернізаційні процеси у вищій освіті вкажемо постійне змагання між наміром університетів зміцнити свою автономію і бажанням вищих керівних структур якщо й не посилити залежність ВНЗ від цих структур, то принаймні отримати більше коштів на роботу інспекторату та інших місць зайнятості для багатьох осіб. Наслідком цього часто є існування розбіжності між урядовими деклараціями про "демократичні засади діяльності системи вищої освіти" і "громадсько-державне управління і забезпечення якості" та збільшенням кількості контрольних інстанцій, перевірок та інших засобів відволікання частини персоналу ВНЗ від виконання статутних функцій та ін.

Нині у багатьох країнах Західної Європи розгорнулося змагання між прихильниками традиційного для попереднього часу централізованого державного управління і поширенням ліберальних чи неоліберальних підходів. Для стислого викладу акцентуємо увагу на наукові узагальнення А.Сбруєвої [9; 10]. Неоліберальні освітні реформи мають на меті досягти:

• обмеження функцій держави в галузі освіти;

• поширення на галузь освіти ринкових механізмів конкуренції;

• поширення теорій соціального вибору на галузь освіти (вибір форм освіти як один з видів вигідного обміну);

• методологічного індивідуалізму: людина як вільний, раціональний, автономний, самозацікавлений (зацікавлений у максимізації власного блага) індивід – homo economicus, який живе в умовах певної соціальної організації, створеної для охорони його природних прав та сприяння вигідному обміну з іншими індивідами;

• розвитку "нового менеджеризму", тобто поширення принципів та механізмів менеджменту, характерного для сфери приватного бізнесу, на соціальну сферу, зокрема, на галузь освіти. Трактування освітніх установ як квазіавтономних, самоврядних структур малого бізнесу;

• роздержавлення освітньої галузі, приватизації освітніх послуг, їх "контрактуалізації";

• трансформації форм контролю: від контролю політичного, бюрократичного до контролю ринкового, споживацького; від концентрації уваги на контролі вхідних параметрів, тобто кількості вкладених ресурсів, до надання пріоритету контролю результатів, ефективності, продуктивності "шкільного виробництва";

• "маркетизації демократії". Поняття "рівність", "справедливість", "солідарність", що становлять основні цінності демократичного суспільства, розглядаються на економічному, а не політичному рівні. Людина є, передусім, споживачем, а не громадянином;

• децентралізації, деволюції управління освітньою системою: передачі владних повноважень та відповідальності з центру у регіони, з регіонів на місця. Заохочення приватного та неформального секторів до примноження "соціального капіталу";

• "культурної реконструкції", "маркетизації суспільної свідомості", формування "підприємницького суспільства", в якому відбуваються перетворення шкіл на інституції малого бізнесу, що конкурують між собою, та запровадження "курікулуму конкуренції й підприємництва";

Зауважимо, навіть у США та інших країнах, що є прихильниками зниження рівня централізації управління освітою, названі вище ознаки зустрічаються далеко не в усіх планах реформ. Найбільш послідовними популяризаторами і захисниками принципів неолібералізму виступають міжнародні фінансові організації (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Світова організація торгівлі).

Література

1. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – К.: Знання України, 2004. – С. 654 – 707.
2. Бестужев-Лада И.В. Социальные проблемы занятости в России // Социс. – 2002. – № 3. – С. 113 – 119.
3. Всемирный статистический обзор по высшему образованию. Рабочий документ Всемирной конференции по высшему образованию 5 – 9 октября 1998 г. – Париж: ЮНЕСКО, 1998. – 71 с.
4. Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI ст.). – К.: "Райдуга", 1994. – 61 с.
5. Журавський В.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. – К.: Видавничий Дім "ІН Юре", 2003. – 416 с.
6. Каленюк І.С., Корсак К.В. Фінляндія – лідер у становленні суспільства знань та інноваційної економіки XXI століття // Вища освіта України. – 2004. – № 4. – С. 87 – 95.
7. Корсак К.В. Освіта, суспільство, людина в XXI столітті: інтегрально-філософський аналіз: Монографія. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. –224 с.
8. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
9. Сбруєва А. Болонський процес: пошуки шляхів підвищення конкурентоспроможності європейської вищої освіти // Шлях освіти. – № 1. – 2002. – С. 18–21.
10. Сбруєва А.А. Ідеології освітніх реформ кінця XX – початку XXI ст.: конвергентні тенденції // Гуманітарні науки. – 2003. – № 2. – С. 11 – 16.
11. Чередниченко Г.А. Молодежь России: социальные ориентации и жизненные пути (Опыт социологического исследования). – СПб.: Изд-во РХГИ, 2004. – 504 с.

Стаття надійшла до редакції 11.01.2012